

Op 1 september 2020 begon Marije Sennema met haar onderzoek naar de relatie tussen de drukkersmaterialen en de 'druksels' van de Groninger drukker en kunstenaar Hendrik Nicolaas Werkman (1882-1945). Doel is te achterhalen hoe Werkman deze werken op papier maakte en welke technieken hij toepaste. De onderzoeksbeurs wordt gefinancierd vanuit het Groninger Fonds van de Vereniging Rembrandt.

Foto's: Nienke Maat.

Wetenschappelijk onderzoek naar de collectie is essentieel, vindt de Vereniging Rembrandt. Daarom verstrekt zij elk jaar beurzen waarmee jonge kunsthistorici het vak kunnen leren.

Dichter bij Werkman

MARIJE SENNEMA

Dit onderzoek vindt plaats in GRID Grafisch Museum Groningen, waar het bewaard gebleven deel van de drukkerij-inventaris van Werkman in het voorjaar van 2019 definitief in de collectie is opgenomen en voor het eerst beschikbaar is gesteld voor onderzoek. Dat ik dit materiaal zelf in handen mag hebben en kan bestuderen dankzij een onderzoeksbeurs van de Vereniging Rembrandt vind ik daarom heel bijzonder. Deze inventaris is ook van belang voor het vrije werk van Werkman, de zogenoemde druksels, omdat hij zowel zijn toegepaste werk als zijn experimentele, vrije werk in de drukkerij maakte met het materiaal dat daar voorhanden was. Daarmee werd de drukkerij ook deels een kunstenaarsatelier. Onder begeleiding van Werkman-experts Anneke de Vries en Doeke Sijens en

directeur Fronique Oosterhof ben ik op het moment van schrijven een aantal maanden onderweg met het onderzoek.

Maakproces

Ik richt mij vooral op het zetmateriaal, met name de letters van hout en lood die in de (zet)bokken liggen. Een bok is een houten meubel met laden (letterbakken die 'kasten' worden genoemd) waarin het zetmateriaal wordt bewaard. Mijn interesse ging in eerste instantie vooral uit naar de houten letters, omdat Werkman in zijn vroege druksels de zij- en achterkanten van deze blokken afdruckt onder de handpers. Bijzonderheden als inktsporen en beschadigingen heb ik geïnventariseerd, evenals de maten van het blok en het letterbeeld, in de hoop deze informatie

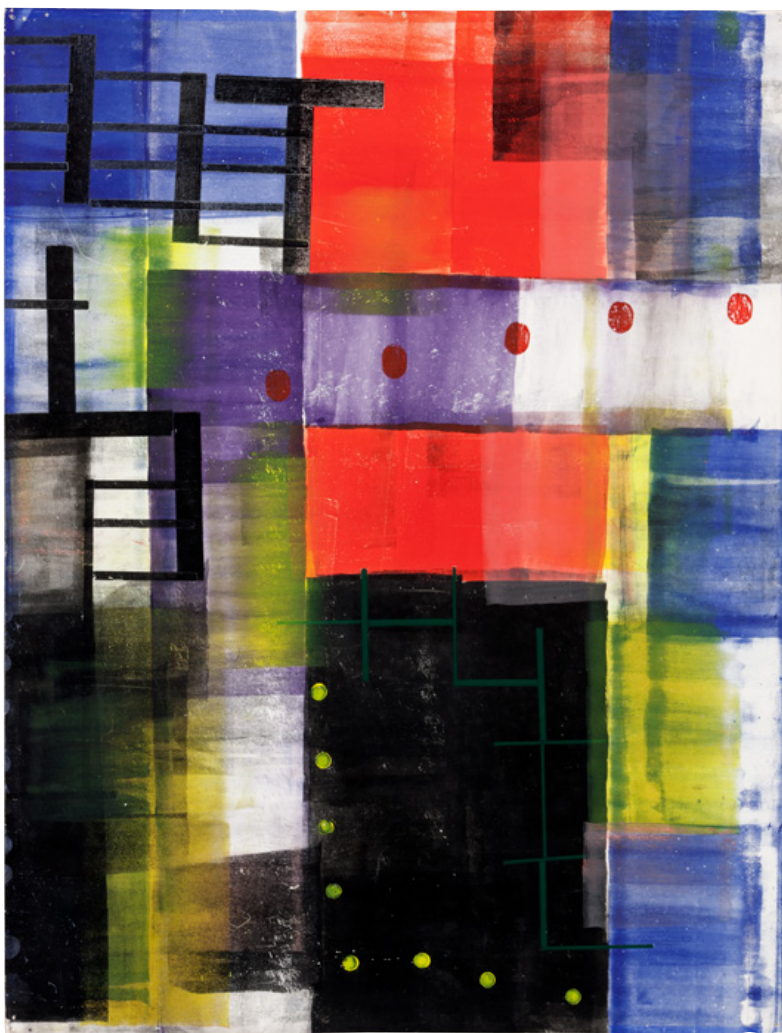
Marije Sennema tijdens het opmeten van de houten letters in GRID.

Compositie (D-52)
Hendrik Werkman
1929. Inkt op karton,
65,3 x 49,9 cm
GRONINGER MUSEUM
(bruikleen van de
provincie Groningen)

later te kunnen verbinden aan de druksels. In het depot van het Groninger Museum mocht ik meerdere keren druksels uit de collectie komen bestuderen. Dat was een indrukwekkende ervaring, vooral omdat dit zoveel vragen bij mij opriep. In welke volgorde werkte Werkman en waarom? Hield hij hierbij vooral rekening met de compositie of juist met de verschillende kleuren drukinkt? In welke druksels heeft Werkman zetmateriaal gebruikt? In de zogenoemde werkdossiers van de druksels, onderdeel van het Werkman-archief in het Stedelijk Museum Amsterdam, zocht ik naar verdere aanwijzingen over het maakproces.

Deze werkdossiers bevatten onder andere beeldmateriaal van de druksels en inventariskaarten met gegevens als formaat, datering, papiersoort en gebruikte technieken.

Dit onderzoek biedt de mogelijkheid om op een nieuwe manier naar Werkmans ontwikkeling als kunstenaar te kijken. Na de introductie van de stempeltechniek – vermoedelijk eind jaren twintig – wordt het zetmateriaal dat Werkman in zijn druksels gebruikt steeds diverser, denk bijvoorbeeld aan houten punten, interlinies en, na 1940, een nieuw lettertype als de Iris. Zo heeft hij in een *Compositie* uit 1929 voor de rode en gele stippen in het druksel

Onderzoeksbeurs als vliegwiel

De aankoop van de drukkerij-inventaris van Hendrik Werkman in 2019 vormde voor ons dé mogelijkheid om een hoogtepunt in de grafische geschiedenis van Groningen en de kunstgeschiedenis van Nederland permanent aandacht te geven. In *Werkmans Bovenkamer*, de ruimte waar de materialen van Werkman gepresenteerd worden, brengen we de bezoeker dichter bij zijn werk en werkwijze.

Over Werkmans experimentele omgang met de drukkersmaterialen valt nog veel te ontdekken. Met de onderzoeksbeurs van de Vereniging Rembrandt kon een jaar na de aankoop al een onderzoek starten. Deze steun bleek bovendien als een vliegwiel te werken. Het Mondriaan Fonds maakte geld vrij voor de werkzaamheden van co-onderzoeker Anneke de Vries, Stichting Koops Stange Fonds financiert een publicatie voor bezoekers en met bijdragen van provincie en gemeente Groningen kunnen we een virtuele versie maken van *Werkmans Bovenkamer*, waar ook de bevindingen uit het onderzoek gepubliceerd zullen worden.

Fronique Oosterhof
Directeur van GRID Grafisch Museum
Groningen

Houten zetmateriaal waaronder de twee houten punten die Werkman vermoedelijk heeft gebruikt in *Compositie* (D-52) uit 1929.

twee verschillende houten punten gebruikt, die nu deel uitmaken van de inventaris van GRID. Het lijkt erop dat Werkman deze houten punten in meerdere druksels heeft ingezet en ook in zijn drukwerk in oplage heeft gebruikt.

Handrol

De drukkerij-inventaris bevat twee corpsen van de Iris, die Werkman eind jaren dertig aankocht. De eerste druksels waarin deze letter is te herkennen, stammen uit 1941, bijvoorbeeld in een van de *Muzikale impressies*, waar Werkman met de Iris X en O heeft gestempeld. De achtergrond van dit druksel heeft Werkman eerst met de handrol van zwarte inkt voorzien. Dat is opmerkelijk, omdat hij daarna heeft moeten wachten tot de inkt droog was voordat hij verder kon. Met sjablonen heeft hij vervolgens de vlakken aangebracht. Maar in welke volgorde? Dit is deels te reconstrueren door te kijken naar overlappingsen in inkt bij de randen van de vormen. Zie bijvoorbeeld de overlapping linksonder van de blauwe inkt over de oranje inkt. Dit betekent dat het oranje vlak eerder is aangebracht dan het blauwe vlak. Daarna volgde het stempelen met allerlei zetmateriaal door het van inkt te voorzien met de handrol of door het zetmateriaal direct in de inkt te drukken en vervolgens op het papier te stempelen.

In sommige druksels zie je nog 'sporen' van de handrol. Die worden veroorzaakt door bijvoorbeeld onefenheden of beschadigingen op de rol. Door deze sporen te vergelijken, werd duidelijk dat Werkman tijdens het maken van een druksel dezelfde rol voor verschillende kleuren heeft

gebruikt. Dat betekent dat hij de rol tussendoor moet hebben schoongemaakt. Het lijkt erop dat Werkman de sporen van de handrol bewust heeft ingezet voor een bepaald effect, zoals hij ook de nerven van de houtblokken zichtbaar liet.

De komende tijd hoop ik nog meer druksels te bestuderen in verschillende collecties. De technieken die Werkman gebruikte, zoals drukken onder de handpers, sjabloneren en stempelen, wil ik graag ook zelf uitproberen om de mogelijkheden en beperkingen beter te kunnen begrijpen. GRID is de ideale plek hiervoor omdat de door Werkman toegepaste technieken daar actief worden beoefend. Er staat ook nog een aantal zetbokken in het depot van GRID die nader onderzoek vragen. De eerste uitkomsten van het onderzoek worden dit najaar gepubliceerd in het *Ploegboek* 2021. ↘

Marije Sennema is kunsthistoricus en bursaal van de Vereniging Rembrandt

Muzikale impressie (D-210)

Hendrik Werkman
1941. Inkt op karton,
65,5 x 50 cm
GRONINGER MUSEUM